

MƏMMƏDOV İLHAM
 BDU, "Azərbaycansünaslıq"
 ETM-nin kiçik elmi işçisi
 E-mail: ilham.01.01.1965@mail.ru

TOVUZUN İNZİBATI ƏRAZI BÖLGÜSÜ

Açar sözlər: Tovuz, toponim, adət-ənənə, inzibati.

Ключевые слова: Товуз, топоним, традиция, администрация

Key words. Tovuz, toponimical, customs, administration.

Tovuz rayonu Azərbaycanın qərbində, Qazax-Gəncə düzənliyində yerləşir. Şimaldan Gürcüstan, cənubdan Ermənistanla həmsərhəddir. Mərkəzi Tovuz şəhəridir. Ərazisi 1903 kvadrat km-dir. Rayon ərazisindən respublikamız üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft kəməri və "Bakı-Tbilisi" qaz Kəməri və Böyük İpək Yolu keçir.

Bakıdan Tovuzun mərkəzi poçtuna qədər olan məsafə 441 km-dir. Rayon 8 avqust 1930-cu ildə təşkil olunmuşdur. 1935-1947-ci illərdə şəhər tipli qəsəbə statusu almışdır. 1963-1964-cü illər arasında Qazax rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. Bundan sonra yenidən müstəqil rayon mərkəzi olmuşdur.

Son məlumatlara əsasən əhalisi təxminən 151,5 mindir Tovuzçay şəhərin kənarından axır. Bu çay öz mənbəyini Axınca çayından alır. 1 inzibati şəhər, 1 qəsəbə 22 icra nümayəndəliyi, 109 kənd və başqa yaşayış məntəqələri var.

Təsərrüfatının əsas hissəsi son vaxtlar üzümçülük olmuşdur. Burada bitkiçilik və heyvandarlıqla da məşğul olurlar. Rayon təsərrüfatlarında kanal vasitəsi ilə Kür çayından, eləcə də Ceyrançöl otlaqlarından geniş istifadə olunur. Suvarmada, Kür, Tovuzçay, Axınca, Zəyəm və Əsrək çayları ilə yanaşı, Xanımarx su qovşağı, Axıncaçay və Xatınlı su Anbarından istifadə edilir.

Ermənistan Respublikası ilə 69 km. (Berd rayonu-Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğalına başlamasınadək (1802-1803) Şəmşəddil Sultanığına aid olan hazırki Tovuzun bir hissəsi, indi də bu rayonu tovuzlular Şəmşəddin- Qalakənd (Berd-Qala, Kert-kənd erm adlandırırlar), Gürcüstan Respublikası ilə 23 kilometr (Dedoplist-Tsxaro ray) sərhəddi olan rayon qərbdə Ağstafa rayonu, şərqdə Şəmkir rayonu, cənubda Gədəbəy rayonu az bir hissəsi Samux rayonu ilə (Ceyrançöldə) həmsərhəddir.

Ərazi relyef xüsusiyyətlərinə görə 4 zonaya: orta dağlıq, alçaq dağlıq, dağətəyi və yüksək dağlıq zonalara ayrılır. Rayonun cənub hissəsi orta və yüksək dağlıq zonada, mərkəzi hissəsi alçaq dağlıq və dağətəyi zonada, şimal hissəsi isə dağətəyi düzənlikdə yerləşir. Ərazi 330 m. dəniz səviyyəsindən yüksəklikdə yerləşir.

Tovuzun flora və faunası olduqca zəngindir. Dağlarda palıd, fıstıq, vələs, qoz, görüş, dəmirağac və müxtəlif cür meyvə kolları növləri bitir.

Rayonun Ceyrançöl hissəsinə aid olan Qarayazı qoruğunda nadir bitki hesab olunan Eldar Şamı qorunur.

Son illərdə Şəmkir su-elektrik stansiyasının tikilməsi Kür çayı boyunca yerləşən meşə zolağını və buradakı Xunan abidələrini məhv etmişdir. İri yaşayış məntəqələri Tovuz (şəhəri), Qovlar (qəsəbəsi), Aşağı Ayıblı, Xatınlı, Düz Qırıxlı, Aşağı, Quşçu kəndi hesab olunur.

Şəhər, qəsəbə və kənd adlarının siyahısı.

Tovuz ş.	Namxoş k.	Məşədivililər k	Xatınlı k.
Qovlar q.	Yanıqlı k.	Göyəbaxan k.	Qaraxanlı k.
Azaplı k.	Quyudərə k.	Məsmələr k.	Qədirlı k.
Bayramlı k.	Vəzirdərə k.	Məşədiqulular k.	Cilovdarlı k.
Alakol k.	Kəlbəəhmədli k.	Qayadibi k.	Çatax k.
Köhnəqala k.	Ağaməmmədli k.	Qaralar k.	Cirdək k
Məşədilər k.	Qozdərə k.	Vahidli k.	Kazımlı k.
Aşrallar k.	Böyük Xoşdarlı k.	Ağdam k.	Qandallar k.
İbrahimhacılı k.	Sadıqlı k.	Qəribli k.	Hacılar k.
Aşağı Öysüzlü k.	Kəcavənd k.	Hətəmlər k.	Ağbulaq k.
Qazqulular k.	Əhmədabad k.	Aşağı Ayıblı k.	Baqqallı k
Bozalqanlı k.	Qocdərə k.	Aşağı Quşcu k.	Hacıhəsənli k
Nağılar k.	Bala Xoşdarlı k.	Böyük Qışlaq k.	Qalaboyun k
Səfərəli k.	Yuxarı Öysüzlü k.	Şamlıq k.	Mollaayırım k.
Orta Qışlaq k.	Kirən k.	Düz Qırıqlı k.	Parakənd k.
Hüseynqulular k.	Bala Şamlıq k.	Dönük Qırıqlı k.	Qüvənlik k.
Mollalar. k.	Dəlləkli k.	Düz Cırdaxan k.	Sarıdamlı k.
Nəsibli k.	Ağbaşlar k.	Cəlilli k.	Həsənli k.
Qaradaş k.	Yanıqpəyə k.	Aşağı Mülkülü k.	Muncuqlu k.
Əlibəyli k.	Lazılar k.	Saladınlı k.	Qoşa k.
Hacallı k.	Almalı Tala k.	Sofular k.	Pələkli k.
Mülkülü k.	İsakənd k.	Xatncan k.	Şıxheybət k.
Əlimərdanlı k.	Aşrallar k.	Xınakirən k.	Çəsməli k.
Mansurlu k.	Ağdərə k.	Sarıtala k.	Abbasqulular k.
Səmədbəyli k.	Qarabağlılar k.	Ağacqala k.	Papaqçılar k.
Gırzan k.	Böyük Şamlıq k.	Çobansığnaq k.	
Keşkənd k.	Dondar Quşcu k.	Yoğunbulaq k.	
Əsrik Cırdaxan k.	Dondarlı k.	Qaraboyunlu k.	

Bax: Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü, 1979.

Tovuzluların xarici görkəmi və bəzi adət-ənənələri haqqında. Tovuzluların özlərinə məxsus xarici körkəmi – bədən, sifət quruluşu vardır. Belə ki, onlar istər qonşu (Qazax-Gəncə).istərsə də qonşu olmayan bölgələrdə yaşayan azərbaycanlılardan bədən, sifət quruluşlarına görə müəyyən qədər fərqlənirlər. Bu da etnik soyköklə yanaşı, torpaq, su, xüsusən iqlimlə bağlıdır. Obrazlı desək, insan da torpağın meyvəsidir. Göyçayın narı, Kürdəmirin yemişi, Bakının ənciri Tovuzda yaxşı bar vermədiyi kimi,Tovuzun da şirin gilası,müalicəvi əhəmiyyətli ağ tutu (buna yerli sakinlər şah tutu deyirlər) həmin bölgələrdə lazımi keyfiyyətdə bar vermir.

Tovuz kişilərinin boyları orta səviyyədən uca, sifətləri girdə, bənizləri qarabuğdayı, gözləri qara və ala, qaşları qalın, burunları düz olur. Orta yaşlarında daha yaraşlıqlı olurlar. Cavanlar telə, kişilər isə bıça daha çox fikir verirlər. Tovuzda bıç kişilik əlaməti sayılır. Bıçsız kişilərə həqarətlə baxırlar. Bıçın ancaq yan-yörəsi hamarlanır. Burada heç kim özünə bab qız axtarmaz, hamı qəşəng, gözəl qızla evlənməyə çalışır. Tovuzluların təbirincə desək, kişinin qəşəngliyi vacib deyil, qocaqlığı vacibdir və yaxud kişinin üzünə baxmazlar, izinə baxarlar. Kişilər çöl işlərinə: həyət-bacaya ,mal-qara saxlamağa, əkib-becərməyə çox zirəkdiirlər.

Tovuzda qız və gəlinlər daha cazibədar, daha məlahətli olurlar. Şəvə kimi qara saçları, qarabuğdayı, girdə sifətləri, qara və ala gözləri, xumar baxışları, şirin dilləri adamı heyran edir. Onlar kişilərdən yaşınmağı xoşlayırlar. Danışanda nazlanırlar. Söz- söhbətlərinə, davranışlarına ciddi yanaşır, artıq hərəkətlərə yol verməməyə çalışırlar. Bir az da müti şəkildə tərbiyə alırlar. Bu mütilik, itaətkarlıq onların nəyə qədər olduqlarını aşkar etməyə imkan vermir. Burada qonağın xüsusi hörməti vardır. Qonaq üçün əla süfrə açılır, yatmaq üçün təzə yorğan-döşək verilir. Yükdən seçilən yorğan-döşək mütləq ev sahibəsi tərəfindən ətilənməlidir. Əgər ər-arvad arasında narazılıq, küsü varsa, qonaq bunu bilməməlidir. Əksinə, həmin vaxt ər-arvad küsünü bir yana qoyub, bir-biri ilə mehriban münasibətdə olurlar.

Musiqini çox sevirlər, ən çox da aşiq musiqisini. Bəzi qadınlar da kişilər kimi saz çalır-oxumağı bacarırlar. Yaxın vaxtlara qədər burada saz çalır-oxumayan gəncə az təsadüf edilirdi. Ət xörəklərindən bozartma, xəmir xörəklərindən isə xəngəli daha çox xoşlayırlar. Tovuz süzməxəngəlin, qurutlu xəngəlin “Vətəni” sayılır. Varlılar qonağa kababla yanaşı, sarımsaqlı quzu pörtməsi (bəzi kəndlərdə buna pörtmə də deyirlər) verirlər. Burada yeyib-içməyin ölçüsü yoxdur. Tovuzda insanın orta ömrü 60-70 ildir.

Etnotoponimlər. Yazı mədəniyyəti gec inkişaf edən və yazılı mədəniyyəti az olan hər bir xalqın tarixinin öyrənilməsində etnotoponimlərin tədqiqatına cəlb olunması xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bugünkü etnotoponimlərdə xalqımızın tarixi taleyi durur desək, yanılmazdır. Araşdırmalar göstərir ki, etnotoponimlər çox-çox uzaq tarixi kökləri özündə yaşada bilən əvəzsiz mənbədir. Azərbaycan xalqının soykökündə duran, onun təkamülündə və etnogenezində mühüm rol oynayan etnoslar haqqında ilkin məlumatı biz yunan, Roma, ərəb və başqa əcnəbi müəlliflərin əsərlərindən alırıq. Heç şübhəsiz, əcnəbi müəlliflər türkdilli etnosları öz tələffüzlərinə uyğun təqdim etmişlər ki, nəticədə onların bəziləri tanınmaz şəkildə düşmüşdür. Hətta bəzən mübariz, döyüşkən, özlərindən qat-qat üstün dövlətlərlə vuruşmaqdan çəkinməyən türk etnosları (məs: dondar, çiraqlı) vəhşi, cəllad, qaniçən tayfalar kimi təsvir olunmuşdur. Ən başlıcası, bu etnoslar Azərbaycan ərazisindən kənarlarda köçəri maldarlar kimi təqdim edildiyindən qədim Alban-Aran torpaqlarında türkdilli etnosların varlığı danılmışdır. Xüsusilə iranşünaslar bu sahədə lap dəridən-qabıqdan çıxmışlar. Məqsədləri XI əsrə qədər bu ərazidə irandilli xalqların yaşadıklarını sübuta yetirmək olmuşdur. Erməni, gürcü tarixçiləri də bu sahədə az iş görməmişlər. Maraqlıdır ki, rus tarixçilərindən biri bunu dərinə duymuş və obrazlı şəkildə fikrini belə ifadə etmişdir ki, erməni tarixi erməni tarixçilərinə ömrü boyu borcludur. Bəllidir ki, bu cür üzdənirəq tarixçilər xalqımızın etnik tərkibi ilə bağlı tarixən yaranmış bir sıra etnotoponimləri də özləşdirmişlər. Nəticədə Gəncə-Qanзақ, Tovuzqala - Tavuzberd, Bərdə - Partav, Xunan yurdu – Xunarakert, Xunanakert və s. kimi əcnəbi qaynaqlarında qeydə alınmışdır.

Son tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan xalqının soykökündə duran etnosların çoxu məhz Alban-Aran torpağında təşəkkül tapmış, qaynayıb- qarışmış və birliyi artıqca bu çür uydurmaldan uzaqlaşaraq varlığı danılmaz həqiqətə çevrilmişdir. Qədim Alban-Aran torpağında türkdilli etnosların varlığını danan nihilistlərə cavab olaraq görkəmli tarixşünas alim Mahmud İsmayıl yazır: “Əgər Albanlar başqa dildə danışmışlarsa, nə üçün onlar bu ərazidə məskun olduqları neçə-neçə yüzilliklər boyu bir toponimə, oykonimə, hidronimə, oronimə öz dillərində bir ad verməmişlər”. Bu baxımdan türkoloqların da fikirləri maraqlıdır: O necə hakim dövlət, hakim dil (udinlərin dili nəzərdə tutulur-İ.M.) idiki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öz tarixi izini qoymamışdır. Bu tədqiqat işində həqiqəti danan bir çox üzdənirəq tarixçilərə yeri gəldikcə cavab verilir və onların uydurmaları elmi əsaslarla təkzib olunur. Tovuz etnotoponimlərlə daha zəngindir. Bu əsərdə həmin etnotoponimlərin mənşəyi ilə yanaşı, yayımı, arealı da müəyyənləşdirilir. Burada etnotoponimlərin linqvistik təhlili də öz əksini tapmışdır.

Tovuz. Alban-Aran torpağının tarixi yadigarlarından biri də Tovuzdur. Oykonim kimi bu ada ilk dəfə VII əsrin sonlarında yaşamış Alban tarixçisi Musa Kalankatlının məşhur “Alban tarixi” kitabında rast gəlirik. Əsərdə bu oykonim Tavus fonetik variantında qeydə alınmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, Tovuz bir yaşayış məntəqəsi kimi məhz VII əsrdə təşəkkül tapmışdır. Bu ərazidən arxeoloqların, etnoqrafların əldə etdikləri maddi mədəniyyət nümunələrindən, osteoloji qalıqlardan

məlum olur ki, Tovuzun yaranma tarixi çox-çox qədimdir. Tovuzun Yanıqlı, Şamlıq, Əsrək və Köhnəqala kəndlərindəki qala və qalaçalar, Girzan (əslində Kürsan) kəndindəki məbəd və s. Girdiman dövlətinin fəaliyyəti dövrünə düşür. Sonrakı əsrlərdə Tovuzun adı müxtəlif fonetik tərkiblərdə özünü göstərir. Məs: Taus, Taus, Tavus, Tavusi, Tavusin, Tavuş, Tavuşin, Tovuş, Touş və s.

XI-XII əsr ərəb müəllifləri Tovuzda baş verən tarixi hadisələrlə bağlı maraqlı məlumatlar vermişlər. Məsələn, 828-ci ildə ərəb xilafətinə qarşı mübarizə aparan görkəmli azərbaycan sərkərdəsi Babəkin Tovuzu tutması; 835-ci ildə isə ərəb sərkərdəsi Buğa əl-Kəbrin Uti vilayətinə hücum edərkən Tavusu və Şəmkiri də zəbt etməsi bə s. Alban salnaməsinin müəllifi Gəncəli Mixitar Qoş göstərmişdir ki, 1144-cü ildə səlcuqlu əmir Cavlı yenidən aran vilayətinə qayıtdı və tələsik surətdə Abas Baqratunun möhkəmləndiyi Tovuz adlanan qalaya həmlə etdi. O, böyük səylə, bu qalanı uzun müddət mühasirədə saxladı və nəhayət, itkisiz ələ keçirdi.

Ərəb müəllifləri Tovuzqalanı strateji əhəmiyyətli bir qala kimi təsvir etmişlər. Bu qala Şəmsəddin mahalında yerləşir. Şəmsəddin tayfasının adını daşıyan bu mahal orada tikilmiş mötəbər Tovuzqala sonralar ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Şəmsəddin adı ermənilər tərəfindən təhrif olunaraq Şəmsəddil, Tovuzqala isə Tausberd adlanmışdır. Tovuz sözünün mənşəyinə və semantik mənasına dair elmi ədəbiyyatda bir-birini təkzib edən müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Tədqiqatçı R. Yüzbaşova görə, Tovuz coğrafi adının dil mənsubiyyəti yoxdur, ehtimal ki, tayfa başçısının adı ilə bağlıdır. N. Nəbiyev öz tədqiqatında bu oykonimin “xırda”, “**kiçik**” mənasını bildirdiyini qeyd edir. E. Mehriyev Tovuz sözünü türk dilində “hərbi rütbə” mənasını bildiren çouş sözü ilə əlaqələndirmişdir. M. İ. Yusifov bu etnotoponimdə oğuz tayfalarından birinin damğası, şampı qorunub saxlanıldığını ehtimal edir. R. Kərimli və Ə. Əliyev birgə yazdıqları məqalədə Tovuz sözünün Tokuz Oğuz (Doqquz Oğuz-İ.M.) tayfa ittifaqının uzun gedişli eliziya hadisəsinə uğramış variantı hesab edirlər. Görünür müəlliflər Tokuz Oğuz tayfa ittifaqının yaranma tarixini və onların dil mənsubiyyətini bilməmişlər. Çünki tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, Tokuz Oğuz tayfa ittifaqı VII əsrin əvvəllərində yaranmışdır.

Faruq Sümər “Öğuzlar” adlı əsərində yazır ki, Göytürk imperatorluğu dövründəki türk ellərindən biri də doqquz boydan ibarət olan oğuzlar idi. Onlar VII əsrin axırları və VIII əsrin əvvəllərində Tula çayı boyunca yaşayırdılar. Doqquzoğuzlular türk eli ilə birlikdə Göytürk dövlətinin əsasını təşkil edən ikinci ünsürdür. Bunlar göytürklərin siyasi xələfləri olan uyğurlar dövründə də eyni mahiyyətlə bir rol oynamışlar. Doqquzoğuzluların aqibəti məchuldur.

Onu da qeyd edək ki, əksər tədqiqatçılar bu tayfa ittifaqının Azərbaycan torpaqlarına gəlişini XI əsrin 30-40-cı illərinə aid edirlər. Həm də haqqında danışdığımız oğuz birliyi uyğurlardan təşkil olunduğu üçün uyğur dilində danışmışlar.

Faktlardan aydın olur ki, Tovuz etnotoponimi Tokuz Oğuz tayfa ittifaqı adından uzaqdır. Ona görə də bu tarixi adları eyniləşdirmək elmi cəhətdən düz deyildir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Z. Xasıyev. Tovuzun toponim dünyası. B., 1997
2. www.wikipedia.com
3. M. İsmayıl. Azərbaycan xalqının yaranması. B., 1995
4. История Агван Моисея Кагангаваци. Спб., 1961
5. Şoto Saleh. Qazax Ağstafa elləri. B., 1995
6. Г. Ворошил Азербайджанские топонимы в Закавказских источниках. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II bur., B., 1984
7. Mixitar Qoş. Alban salnaməsi. B., 1993
8. R. Kərimli, Ə. Əliyev. Bəzi etnotoponimlər haqqında. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. B., 1973
9. T. Əhməd. Azərbaycan paleotoponimiyası. B., 1995

10. F. Sümər. Oğuzlar. B., 1998
11. Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана, Б., 1986
12. С.Хан Магомедов. Горная стена. Аулы Табасарана, М., 1979
13. N.Məmmədov. Azərbaycanın yer adları. B., 1993
14. R. Eyvazova. Əfqanıstanda mükəmməl toponimlər. B., 1995
15. Z.M.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1989
16. Г.Ворошил. Qafqaz Albaniyası. B., 1993
17. Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу Азербайджанцев, Б., 1991
18. F.Məmmədova. Azərbaycanın siyasi tarixi coğrafiyası. B., 1992

МАМЕДОВ ИЛЬХАМ
Младший научный сотрудник
НИЦ «Азербайджановедение»
 E-mail: ilham.01.01.1965@mail.ru

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ТОВУЗСКОГО РАЙОНА

В статье «Административное деление Товуза» прослеживаются несколько направлений. Это - административно-территориальное деление Товузского района, традиции и внешний вид коренных жителей района, проблемы этнотопонимии, история образования Товуза. В частности, автор указывает на старейшее происхождение Товуза, упоминание его в труде албанского историка Моисея Каланкатуйского, ссылается на арабские источники XI-XII веков, которые указывают о захвате Товуза в период движения Бабека.. В статье также даются антропологические сведения о мужском и женском населении Товуза.

MAMMADOV ILHAM
Junior scientist assistants
of "Azerbaijan Studying Center"
 E-mail: ilham.01.01.1965@mail.ru

ADMINISTRATIVE DIVISION OF TOVUZ

In article «Administrative division of Tovuz» some directions are traced. It is administrative-territorial division of Tovuz area, tradition and appearance of aboriginals of area, an ethno toponym problem, history of formation of Tovuz. In particular, the author specifies in the oldest origin of Tovuz, its mention in work of Albanian historian Moiseja Kalankatujsky, refers to the Arabian sources XI-XII of centuries which specify about capture of Tovuz in movement of Babek. In article the anthropological information on the man's and female population of Tovuz also are supplied.

Rəyçi: t.e.d. F. N. Mustafayev, t.e.d. S.A. Məmmədov
BDU-nun Azərbaycanşünaslıq ETM-in 15 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapı məsləhət görülmüşdür (protokol №1)